

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:2. 2007

Den svenska flyktingdebatten under krigsåren

Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit: uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, diss., Stockholm studies in history 85, Stockholm: Historiska institutionen, 2006. 286 s. (Summary: Brother, guest and parasite: foreigners, refugees, and refugee policy in the Swedish public debate, 1942–1947)

I januari 1939 fanns 4 000 flyktingar inom Sveriges gränser. Sommaren 1945 var antalet 195 000. Det var alltså en högst avsevärd ökning av antalet mottagna flyktingar till Sverige som skedde under det andra världskriget. Ökningen av antalet flyktingar skedde inte jämnt under kriget: den storskaliga flyktingmottagningen inleddes under hösten 1942, då läget i Norge hårdnade, och den tidigare forskningen har också pekat på att det skedde en flyktingpolitisk omsvängning från en restriktiv till en mer generös svensk flyktingpolitik under 1942. Mikael Byströms avhandling utgår från föreställningen om en flyktingpolitisk omsvängning under år 1942, men den visar på en betydligt mer komplex och svårtolkad bild än den som i tidigare forskning har antytts om perioden efter 1942.

Avhandlingens syfte är att analysera flyktingdebatten i Sverige åren 1942–1947 och blottlägga vilka attityder, föreställningar och uppfattningar om flyktingar som fanns i Sverige under perioden. Den bakre tidsgränsen är satt till 1942, vilket motiveras med att den tidigare restriktiva svenska flyktingpolitiken detta år ersattes med en mer generös hållning. En poäng i arbetet är att följa debatten bortom krigsslutet, och därför har 1947 valts som slutpunkt. Skälet till detta är att FN då inledde arbetet med att skapa ett internationellt samarbete kring flyktingfrågorna, vilket gör att denna politiska fråga från och med detta år blev betydligt mer omfattande och kom att involvera avsevärt fler instanser inom den svenska statsförvaltningen.

Arbetets viktigaste teoretiska utgångspunkt är hypotesen om ”den nordiska tanken”, vilket innebär ett antagande om att de nordiska ländernas medborgare prioriterades inom flyktingmottagningen under undersökningsperioden. I fokus för arbetet står inte enskilda debattörer eller grupperingar. Författaren söker snarare efter diskursiva mönster i debatten, och analysen riktas därigenom in på att försöka blottlägga vilka åsikter och attityder som var möjliga.

Studien baseras på två huvudsakliga källmaterial, nämligen riksdagstrycket och det pressmaterial som finns samlat i UD:s tidningsklippssamling och som innehåller klipp från ungefär 50 tidningar. I samband med källgenomgången förs även en källkritisk diskussion utifrån ett antal olika aspekter. Materialet har varit

mycket omfattande och metodologiskt har författaren inlett arbetet med en bred genomgång av materialet och därur isolerat fem teman. Utifrån en vedertagen indelning i invandrings- och invandrarpolitik konstrueras sedan utifrån dessa fem teman tre så kallade debattaspekter som sedan har fått fungera strukturerande för studien och som benämns mottagaraspekten, bemötandenaspekten respektive beskrivningsaspekten. Inom respektive debattaspekt införs sedan två kategoriseringsnivåer, en specificerande nivå som rör speciella flyktinggrupper och en generaliserande nivå som rör flyktingar och utlännningar i allmänhet. Slutligen läggs ytterligare en sorteringsprincip till i form av tre åsiktsmönster som av författaren benämns det inkluderande åsiktsmönstret, det exkluderande åsiktsmönstret samt acceptansmönstret. Här understryks att enskilda aktörer kunde återfinnas i olika mönster i olika frågor och vid olika tidpunkter.

Under krigsåren urskiljer författaren sju olika flyktinggrupper i Sverige, samtliga från närområdet. Förutom de nordiska flyktingarna rörde det sig om en liten grupp tyska flyktingar, flyktingar från Baltikum samt judiska flyktingar, vilka skildes ut speciellt i debatten trots att det huvudsakligen rörde sig om nordiska judar. Från undersökningsperioden urskiljs fyra tidpunkter då flyktingströmmarna varit speciellt stora. Först kom en våg flyktingar från Norge när läget där hårdnade under hösten 1942. Hösten 1943 kom en stor andel danska flyktingar, varav en stor andel danska judar, och under hösten 1944 kom en sista våg flyktingar och evakuerade från Finland och Baltikum. Våren 1945 slutligen mottogs ett stort antal före detta koncentrationslägerfångar dels via de så kallade vita bussarna, dels efter förfrågan från FN i den så kallade UNNRA-aktionen (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) sommaren 1945.

Avhandlingens första fokus ägnas mottagaraspektens generaliserande nivå och författaren pekar ut tre sammanhängande viktiga teman under perioden, nämligen "tanken om att Sverige av tradition var ett humanitärt land, att landet hade ett särskilt ansvar för de nordiska folken, och att det tveksamma rykte som Sverige skaffat sig genom sin neutrala ställning under kriget kunde tvättas bort genom aktiv hjälpverksamhet". Den slutsats som dras angående den generella debatten är att realpolitiska hänsyn (formulerat som en strävan efter internationell goodwill) och humanitära strävanden, i kombination med den nordiska tanken, kom att dra åt samma håll och resultera i en ökande svensk flyktingmottagning.

Fokus vänds sedan mot mottagarpolitikens specificerande nivå, och här ställs frågan om de olika flyktinggrupper som kom till Sverige behandlades och bemöttes på samma sätt. Resultatet blir tydligt – nordiska flyktingar betraktades som möjliga att inkludera i "det svenska", icke-nordiska, främst judiska och baltiska flyktingar, kom att exkluderas, och därmed stigmatiseras hårdare. Att Sverige ändå valde att ta emot dessa icke-nordiska grupper har lite olika förklaringar. För de judar som flydde från Norge och, framför allt, Danmark konstruerades ett

slags "halvbrödraskap", och vad gällde balterna var de starkaste argumenten att Sverige för anständighetens skull måste upprätthålla en humanitär linje.

Avhandlingens tredje fokus ligger på bemötandaspekten och här diskuteras dels hur flyktingfrågan betraktades ur ett rättssäkerhetsperspektiv, dels vilka uppfattningar som fanns om hur flyktingarna tänktes påverka det svenska arbetslivet. I samband med att rättssäkerhetsfrågan diskuteras i avhandlingen driver författaren en tes om att "synen på flyktingen i rättssäkerhetssammanhang kom att dikteras av en övergripande diskurs gällande vem som skulle exkluderas och inkluderas i den förment svenska normaliteten". Här visas att flyktingarna inordnades under den tvångsmakt som redan fanns i Sverige och som drabbade de grupper som ansågs falla utanför normen i det välfärdssamhälle som höll på att byggas upp. Författaren påpekar att även denna diskurs hade inslag av ett rasifierande tänkande, men i eugenisk riktning. Under krigets första år placerades ett flertal flyktingar i läger som i mycket liknade de läger där så kallat asociala element kunde placeras. I och med detta skapades förutsättningar för att i debatten dra paralleller mellan den arvsygieniska diskursen och flyktingdebatten. Även om det i juridisk mening naturligtvis inte gjordes skillnad mellan flyktingar från olika länder, visar författaren att den nordiska tanken ändå var ett viktigt inslag i debatten och att det framför allt var omsorgen om de nordiska flyktingarna som ledde till förändringar i lagstiftningen.

Vad gäller arbetsmarknadsfrågan visas i avhandlingen att en äldre uppfattning att flyktingarna skulle utgöra ett hot mot svenska arbetare levde kvar under den aktuella perioden. Framför allt var det föreställningen om flyktingarna som lata parasiter som målades upp, och de grupper som främst lyftes fram var, föga förvånande, judar och balter. Judarna beskrevs som oförmögna till fysiskt arbete och som snyltare till naturen; balterna framställdes som snyltare, bråkmakare och naziagitatorer, och de påstods även hysa en antifacklig inställning. I synen på de nordiska flyktingarna fanns det röster i arbetsmarknadsdebatten som pekade på att speciellt normmännen var arbetsföra och flitiga och tog de arbeten som svenskar inte ville ta, och framför allt de norska skogsarbetarna lyftes här fram. Detta acceptansmönster var förvisso svagt, men även i denna fråga kan författaren visa att den nordiska tanken var relevant. Slutsatsen blir dock att ganska lite förändrades i synen på utlänningar och arbetsmarknad, delvis beroende på att ett inkluderande tankemönster helt saknades i denna fråga.

Avhandlingens sista del fokuserar på beskrivningsaspekten och baseras på pressmaterial. Här undersöks vilka samhällliga kontexter och företeelser som flyktingarna associerades med, om dessa kontexter och företeelser var normavvikande, samt om etniciteten spelade roll. Blev alltså vissa flyktinggrupper mer stigmatiserade än andra? Här fanns några generella stereotypiseringar och de vanligaste var niddbilderna av den kriminelle, den berusade, respektive den våldsamme utlänningen. Här konstateras i avhandlingen att det fanns en generalise-

rande stereotypisering av flyktingen som kriminell och ingen flyktinggrupp slapp undan denna kategorisering. En grupp blev ändå speciellt utpekad, nämligen judarna, som ofta namngavs i pressen. I linje med allmänt antisemitiska föreställningar var det också vanligt att olika former av ekonomisk brottslighet lyftes fram. Nazipressen gick i detta sammanhang speciellt till storms mot norrmän, och kommunistpressen mot balter, och här urskiljer författaren ett tydligt ideologiskt mönster. Vid sidan av dessa tre stereotyper florerade också en föreställning om flyktingen som sexualbrottsling eller sexuellt promiskuös. Intressant är emellertid att det yttersta ansvaret för alla former av sexuella kontakter mellan flyktingar och svenska kvinnor hamnade på kvinnorna, och för kvinnliga flyktingar var den vanligaste stereotypen att de var sexuellt lösläppta.

Rasmässiga förklaringar av det kriminella beteendet var ovanliga, och författaren konstaterar i stället att "utlänningarna ansågs sakna förståelse för det svenska normsystemet genom sin oförmåga att 'vara svensk'". Däremot förekom rasifierade beskrivningar av främst balter och judar, och ibland ett exotiserande språkbruk. Slutsatsen i denna avslutande del blir därför att den nordiska tanken här inte längre var giltig – nordbor skonades inte från att beskrivas som kriminella och sexuellt promiskuösa, vilket pekar på ett glapp mellan mottagar- och bemötandenaspekterna och beskrivningsaspekten i debatten. En del av skillnaden kan också tänkas bero på skillnaderna i källmaterial: de första två aspekterna har en slagsida mot riksdagsmaterial och den senare mot pressmaterial.

Flyktingpolitiken fungerade aldrig som ett sammanhållet och genomtänkt politikområde under undersökningsperioden, även om det skedde en del förändringar mot slutet av kriget då den internationella dimensionen allt mer uppmärksammades och flyktingarnas rättssäkerhet stärktes. Förändringarna var dock små. Däremot skapades efterhand en gedigen praktisk erfarenhet inom flyktingmottagningen. Den nordiska tanken gav dock politiken en stark etnisk dimension som fanns kvar även under efterkrigstiden. Brutaliseringen av kriget och den nordiska flyktingvågen gjorde att utlänningsbegreppet i Sverige ställdes inför en omförhandling, där det intressanta inte längre var vem som skulle utestängas, utan vem som kunde tänkas tas emot. Detta, i kombination med den nordiska tanken, fick även konsekvenser för bemötandenaspekten, vars fokus försköts från strävanden att skapa regler som syftade till att hålla människor utanför landet till att nu faktiskt fokusera på att vissa grupper ansågs viktiga att skydda inom landet. Detta kan också, enligt författaren, bidra till att förklara acceptansmönstret i arbetsmarknadsfrågan, alltså betonandet av flyktingarnas insatser på den svenska arbetsmarknaden.

Vad gäller åsiktsmönstrens styrkeförhållanden konstateras att det klart dominerande mönstret var acceptansmönstret, som också skulle kunna karakteriseras som ett konsensusmönster baserat på den nordiska tanken och föreställningen om ett visst humanitärt ansvar. Kopplingar kan här även göras till den allmänt

rådande enighetsnormen, men även till en realpolitisk strävan efter goodwill. Flyktingen förväntades dock bete sig så "svenskt" som möjligt, utan att för den skull ges samma rättsskydd och rörelsefrihet som etniska svenskar, och om en flykting bröt mot dessa förväntningar blev den normbrytande stereotypiseringen och stigmatiseringen ofta hård och drabbade också kollektivt.

De enda partipolitiska grupperingar där en ideologiskt färgad syn på flyktingar och invandrare på ett tydligt sätt kan urskiljas är hos kommunister och nazister. I det nazistiska fallet var också styrningen av de flyktingpolitiska ställningstagandena dubbel – det handlade både om ideologisk hemvist och om ras när olika flyktinggrupper kategoriserades. På vardera sidan av konsensusmönstret urskiljs i avhandlingens slutdiskussion två ideologiskt färgade åsiktsmönster som fångar den djupare innebörden av en svensk, och i förlängningen nordisk, självbild och som av författaren beskrivs som ett demokratiskt respektive ett auktoritärt åsiktsmönster. Flyktingfrågan var bara en av flera tänkbara arenor där andra, mer djupliggande politiska värderingar kunde lyftas fram.

Avslutningsvis ställs frågan om den nordiska tanken är tillräcklig för att förstå och förklara den svenska linjen i flyktingfrågan under perioden, och författaren menar att den når långt, men att även andra faktorer bör vägas in. Vid sidan av den nordiska tanken menar författaren att man också måste väga in det antisemitiska bakgrundsbruset, den drivkraft som pragmatismen utgjorde, den politiska diskurs som skapades kring det urval som trots allt gjordes bland de flyktingar som ville komma till Sverige, samt den ideologiska faktorn.

Byströms avhandling är välskriven och välargumenterad, och det är ett imponerande arbete som vuxit fram under de stipulerade fyra åren. De anmärkningar som kan göras mot avhandlingens akribi är av mindre omfattning. De källkritiska diskussioner som förs är rimliga och relevanta, men det finns några områden som kan diskuteras. Ett källproblem gäller UD:s pressarkiv som bevisligen har gallrats. Därför hade kompletteringar i form av mer systematiska genomgångar av enstaka tidningar under vissa perioder för att få en mer heltäckande bild kunnat vara på sin plats. Vid sidan av den kommunistiska och den nazistiska pressen är det vidare inte speciellt många tidningar vars politiska färg anges. Inte heller framgår det vad det rör sig av för typ av pressröster (ledare, egna nyhetsartiklar, nyhetsbyråmaterial, etc.), och i vissa fall skulle den typen av upplysningar kunna stärka avhandlingens tolkningar eller bättre förklara en tidnings hållning.

Rörande avhandlingens teoretiska utgångspunkter och perspektiv kan några mindre anmärkningar göras, exempelvis att författaren inte mer än undantagsvis använder sig av stereotypbegreppet, vilket rimligen borde ha varit användbart i detta sammanhang. Användningen av termen "politisk" är också något svävande, vilket sannolikt hänger ihop med att avhandlingen saknar ett ideologianalytiskt perspektiv. Det diskursanalytiska perspektiv som diskuteras inledningsvis hade

vidare kunnat vara tydligare och starkare, liksom genusperspektivet, vilket inte används genomgående utan endast fragmentariskt. Detta är synd, eftersom ett mer konsekvent anlagt genusperspektiv exempelvis hade kunnat ge en djupare belysning av den så kallade baltfrågan. Det är nämligen lite märkligt att bilden av balterna som krigsförbrytare blev så viktig trots att en mycket stor del av de baltiska flyktingarna var kvinnor. Man kan också fråga sig varför den baltiska flyktingkontingenten kollektivt fick en nazistämpel *trots* att den innehöll en mycket stor andel kvinnor. Det normala är ju annars, såväl på 1940-talet som i dag, att nazister stereotypiseras som män.

Avhandlingens metodologiska redskap fungerar generellt sett bra. Grundprincipen att låta materialet i viss mån strukturera sig självt har varit en viktig ingång, och de kategoriseringar och indelningar som görs har därför stöd i källmaterialet, vilket är att föredra när det handlar om tolkningar av heterogena debatter. Debattaspekterna innebär renodlingar av de teman som finns i materialet, och fungerar därför som en tydliggörande tematisk struktur. De kompletteras dessutom väl av det ytterligare analysverktyg som kategoriseringsnivåerna tillför. Tillägget av detta raster innebär också att materialet kan problematiseras på ett förtjänstfullt sätt genom att motsägelsefullheter och komplexiteter kan lyftas upp till ytan.

Det finns dock problem med tematiseringar, främst att aktörerna tenderar att försvinna i framställningen, men också att förändring över tid hos enskilda aktörer blir svåra att göra tydliga. Dessutom finns det risk att tolkningarna av vissa citat inte blir helt övertygande när en aktör inte porträtteras mer samlat. Det är också svårt att bedöma hur pressrösterna skall värderas när det inte i alla lägen är tydligt vilken politisk färg de haft, eller om det rör sig om ledar- eller nyhetsmaterial. Här hade avhandlingen kunnat vara lite skarpare i sina konturer.

När det gäller åsiktsmönstren går det att ställa frågan om det rör sig om metodologiska sorteringsverktyg i egentlig mening, eller om formuleringen av dem i själva verket är ett resultat av undersökningen. Frågan förstärks av att det i avhandlingen i två fall figurerar flera åsiktsmönster som redovisas som just resultat av analysen. På sidorna 84–85 urskiljs, inom ramen för den nordiska tanken, ett patriotiskt och ett demokratiskt åsiktsmönster, och i slutdiskussionen presenteras två mer generella åsiktsmönster – ett demokratiskt och ett auktoritärt. Det är därför troligt att avhandlingen skulle ha vunnit på att hela diskussionen om åsiktsmönstren lyfts från de metodologiska utgångspunkterna och i stället använts som en strukturerande princip för avhandlingens resultat.

Dessa invändningar till trots är Byströms avhandling en viktig och vetenskapligt gedigen studie. Den har vissa svagheter, men den har också klara styrkor. Den är metodologiskt driven men saknar teoretiska luftslott och den är väldisponerad, välskriven och väl sammanhållen. Den kontinuerliga källkritiska diskussionen visar prov på analytisk och kritisk förmåga och författaren visar även upp en

vetenskaplig ödmjukhet som känns mycket sympatisk i förmågan att kunna släppa frågeställningar och problem som inte kan belysas fullt ut i det föreliggande källmaterialet. Samtidigt finns ett tydligt drag av vetenskaplig självständighet manifesterat i förmågan att bemöta tidigare forskning på ett rakt och samtidigt respektfullt sätt där avhandlingens resultat ger skäl att ifrågasätta tidigare resultat och hypoteser. Författaren visar också förmågan att på ett bra sätt hitta generella mönster där så är möjligt och att dra fram huvudpunkterna i analysen i form av sammanfattningar av varje kapitel, utan att för den skull släta över komplexiteten i källmaterialet.

*Lena Berggren**

* Fakultetsopponent